

‘Messieurs, de oude Bach is aangekomen’

Portret van Johann Sebastian Bach door Elias Gottlob Haussmann, 1748. Collectie: Bach Archiv, Leipzig.

Bach en zijn muzikale geschenk voor Frederik de Grote

In de herfst van zijn leven componeert Johann Sebastian Bach nog een briljante serie composities. De aanleiding voor het schrijven van deze complexe muziekstukken is een bezoek dat hij in 1747 brengt aan de Pruisische koning Frederik de Grote. Het contrast tussen de oude kerkmusicus Bach en de jonge verlichte vorst kan niet groter, dus hoe moeten we dit muzikale geschenk aan de koning interpreteren?

Bij de naam Bach denken de meeste muzik-
liefhebbers het eerst aan de componist
Johann Sebastian Bach (1685-1750). Maar
in de zestiende tot en met de achttiende eeuw zijn
er veel beroemde muzikanten en componisten die
deze naam dragen. Bijna allemaal stammen zij af
van één beroemde voorvader, Veit Bach, die in de
zestiende eeuw vanwege zijn lutherse geloof van-
uit Hongarije naar Thüringen in Duitsland trekt.
Tal van voorouders van Johann Sebastian Bach,
maar ook ooms, neven, achterneven én zonen
verdienen hun brood als muzikant en componist
of staan erom bekend dat ze excelleren op een
muziekinstrument. Johann Sebastian Bach zelf
krijgt twintig kinderen, waarvan er een aantal al
jong overlijdt. Van de kinderen die de volwassen
leeftijd bereiken, worden de meesten in hun tijd
beroemde componisten: Wilhelm Friedemann,
Carl Philipp Emanuel, Johann Gottfried, Johann
Christoph en Johann Christian.

Huis vol muziek

In het huis van cantor Johann Sebastian zal dus
altijd muziek geklonken hebben. Niet alleen
omdat er nieuwe stukken worden gecomponeerd
door vader Bach, maar ook om te studeren op een
van de vele instrumenten en om het plezier van
het spel. Zo wordt er regelmatig geïmproviseerd
op thema's, waarmee men elkaar uitdaagt, zingt
en speelt het gezin liederen en canons, of probeert
men *quodlibets* uit: het combineren van bestaande
melodieën (tegelijkertijd gezongen of gespeeld),
op zodanige wijze dat er toch een harmonieus
geheel ontstaat.

Als de zoons volwassen worden, vinden ze
betrekkingen aan vorstelijke hoven of lutherse
kerken in heel Duitsland, maar ook in Milaan en
Londen. En terwijl Johann Sebastian de laatste
(en grootste) vertegenwoordiger is van de 'oude
stijl' (de contrapuntische, complexe barokstijl)
treden zijn zoons toe tot een nieuwe muzikale
wereld, die van de *Sturm und Drang* en de galante
Empfindsamkeit (circa 1720-1770). De *Sturm
und Drang* is een kunststroming binnen de
Duitse verlichting die voornamelijk door jonge
intellectuelen wordt uitgedragen en de daarbij
horende galante stijl is een muzikale overgangspe-
riode tussen de barok – waarvan Johann Sebastian
de meest prominente componist was – en het
classisme. De zonen van de oude Bach worden
de belangrijkste exponenten van deze stijl en
tegelijkertijd de wegbereiders voor een ander
opkomend genie: Wolfgang Amadeus Mozart
(1756-1791).

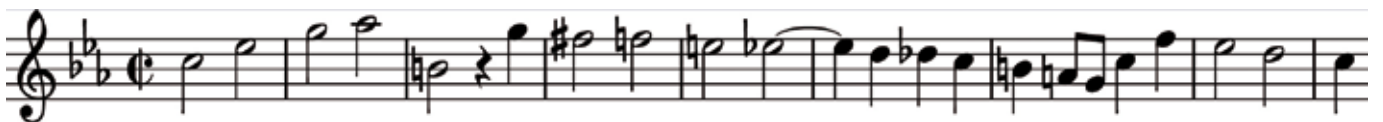
Frederik de Grote

De bekendste zoon van Johann Sebastian is waar-
schijnlijk Carl Philipp Emanuel. Hij is een van de
vele musici die koning Frederik II van Pruisen
(1712-1786) in het jaar van zijn troonsbestijging
toevoegt aan zijn hof in Potsdam, nabij Berlijn.
Frederik II, Frederik de Grote, is zelf een bege-
nadigd fluitspeler, ondanks de afkeuring van zijn
vader Frederik Willem I. De nieuwe koning van
Pruisen heeft een zeer moeilijke relatie met zijn
vader en voorganger. Hij leert de fluit te bespelen
in het paleis van zijn moeder, ver van zijn vader,
de soldatenkoning. De Pruisische koning haat
alles wat Frans is, ondanks dat hij zelf ook een
'Franse opvoeding' heeft genoten, zoals de meeste
leden van de hoge adel in Europa. Frederik II
krijgt ondanks zijn vaders afkeer ook een 'Franse
opvoeding' en in tegenstelling tot zijn vader houdt
hij van deze leefstijl; hij spreekt Frans, is geïnteres-
seerd in kunst en cultuur, geniet van de Franse
haute cuisine en draagt Franse haute couture. Zijn
voorkeur voor Franse kunst, literatuur en muziek
past goed bij het moderne denken van de verlich-
ting en het zou ervoor zorgen dat hij later door
de filosoof Voltaire de 'filosofenkoning' genoemd
wordt. Frederik ontpopt zich gedurende zijn
regeerjaren tot het meest aansprekende voorbeeld
van een verlicht absoluut vorst in de achttiende
eeuw.

Dagelijkse concerten

Muziek speelt een hoofdrol in het leven van
de Pruisische koning. In het jaar dat zijn vader
overlijdt en Frederik op 28-jarige leeftijd koning
wordt van Oost-Pruisen (1740) haalt hij de beste
musici uit alle windstreken van Duitsland om een
hoogwaardige muziekcultuur aan het hof te laten
ontplooiën. Hij organiseert dagelijks muziekses-
sies en concerten om aan zijn hof in Potsdam een
hoog niveau van moderne en vooruitstrevende
muziek te laten klinken, passend bij de galante stijl
en het opkomende classisme. Zelf speelt hij met
zijn fluit daarbij de eerste partij.
Sinds de aanstelling van Carl Philipp Emanuel in
1740 heeft de koning er al meermaals bij hem op
aangedrongen om zijn vader over te laten komen
om samen te musiceren, maar de oude Johann
Sebastian lijkt het af te houden. In 1747 komt
vader Bach dan toch naar Berlijn, de hoofdstad
van Oost-Pruisen, om zijn zoon te bezoeken.
Frederik de Grote hoort vlak voor een van zijn
muziekavonden dat Johann Sebastian Bach in
de stad is gearriveerd en onderbreekt de voorbe-
reidingen met de woorden: 'Messieurs, der alte ►

De improvisatie
van Bach.

Een van de canons in Bachs handschrift. De sleutels verraden hoe de canon gespeeld moet worden. Vooraan staat een C-sleutel, het instrument dat begint, speelt de melodie in C. Daarna staat een G-sleutel (maar wel een lijn lager dan we gewend zijn). Het instrument dat volgt speelt de melodie in G. Bron: Bachvereniging.nl. Onder: Frederik de Grote tijdens een fluitconcert. Carl Philipp Emanuel Bach, zoon van Johann Sebastian, begeleidt de Pruisische koning op de toetsen. Schilderij door Adolph von Menzel, Alte Nationalgalerie, Berlijn.

Bach is angekommen!’ De koning laat hem direct ophalen en naar het paleis brengen. Frederik de Grote nodigt vader Bach uit om op de nieuwe Silbermann-fortepiano’s – de voorganger van de moderne piano – te spelen en te improviseren. Bach stelt voor om een fuga te improviseren en vraagt de koning om een thema. Die stelt een complex thema voor. De oude meester komt vervolgens met een verrassende improvisatie (zie notenbalk op de vorige pagina). Frederik de Grote en zijn gehoor zijn aangenaam verrast over de complexiteit van de improvisatie van het ‘koninklijke thema’, hoewel Bach zelf minder tevreden is over zijn eigen improvisatie. De oude Bach belooft aan het einde van de avond dat hij de improvisatie verder zal uitwerken voor de Pruisische koning.

Musikalisches Opfer

Bij thuiskomst gaat Johann Sebastian Bach aan de slag met het voorgestelde thema van de koning en de improvisatie die eruit voortvloeide. Het resulteert in een serie composities van uiteenlopend karakter onder de naam *Musikalisches Opfer* (muzikaal geschenk, of offer). De verzameling bevat twee ricercares (meerstemmige, haast geïmproviseerd klinkende fuga’s voor klavier waarbij het thema afwisselend in de verschillende stemmen klinkt), een triosonate voor fluit (ter ere van fluitspeler Frederik van Pruisen) en een serie ingenieuze canons, die ook op verschillende toonhoogten, van achteren naar voren en zelfs ondersteboven gespeeld kunnen worden. De serie is daarmee nog complexer dan de improvisatie op de betreffende avond in Frederiks paleis in Potsdam. Opvallend is dat Bach in deze werken de beheersing van de techniek in de oude barokke stijl nadrukkelijk tentoonspreidt, terwijl hij weet dat Frederik van Pruisen een liefhebber is van

de nieuwe, galante stijl. Sommige muziekhistorici zien hierin een verborgen aanval van de traditionele kerkmusicus Bach op de moderne smaak van de verlichte vorst. Volgens Michael M. Marissen en James Gaines zou Frederik de Grote zelfs de gehele collectie hebben kunnen opvatten als een belediging van zijn muzikale smaak. En beide muziekhistorici sluiten daarbij niet uit dat de grootmeester uit de barok dat wellicht zo heeft bedoeld. Ze willen hun hypothese onderschrijven door zich te beroepen op het weinig diplomatieke karakter van de musicus, daarbij zou ook de toon van de ‘uitdaging’ voor een complexe improvisatie van koning Frederik in het verkeerde keelgat zijn geschoten. En zou cantor Bach bewust hebben

De stemmen van de canon

Onlangs werden een aantal canons en de ricercares opgenomen door de Nederlandse Bachvereniging. De opnames zijn te zien via www.allofbach.nl (zoek op BWV 1079 of gebruik de QR-code), de ontbrekende delen zullen ongetwijfeld binnenkort volgen. In de canons zijn moderne technieken toegepast; zo zie je barokviolist Shunsuke Sato de verschillende stemmen van de canon inspelen, en zie je hem daarbij dan ook twee of drie keer in hetzelfde beeld, al dan niet begeleid door pianoforte en/of gamba.

Literatuur

James Gaines, *Evening in the Palace of Reason. Bach Meets Frederick the Great in the Age of Enlightenment* (New York 2005).

John Eliot Gardiner, *Bach* (Londen 2017).

Ad Vos, *Joh. Seb. Bach. De Thomascantor van Leipzig, zijn voorouders en nakomelingen* (Franeker 1975).

Christoph Wolff, *Johann Sebastian Bach* (New York 2000).

Christoph Wolff, *The New Grove Bach Family* (New York 1980).

gekozen voor het (religieuze) woord 'Opfer' om de verlichte vorst te tarten of is het 'slechts' een muzikaal geschenk?

Er zijn ook musici en historici die het geschenk van Bach vooral zien als een muzikale traktatie, wars van enige dubbelzinnigheid. Zijn eigen zonen vertegenwoordigen immers de nieuwe stijl die ook de Pruisische koning bezigt en vader

Bach heeft daar in het openbaar geen afwijzende mening over geuit. Frederik de Grote zou hem juist hebben uitgenodigd om zijn grootmeesterschap en naam en faam als vertegenwoordiger van de barokmuziek. En de oude Bach gaat in op zijn vraag om samen te musiceren.

Bach laat het *Musikalisches Opfer* drukken, met een voorwoord voor de koning. Het is aannemelijk dat hij ook een exemplaar naar de koning heeft verstuurd. Of Frederik hem daarvoor ooit heeft bedankt (of betaald) is overigens niet bekend. Misschien werd de aandacht van de koning alweer opgeëist door onrust in de bezette gebieden (Silezië), zijn Hollandse bezittingen, zijn pas opgerichte Vrijmetselaarsloge of de Pruisische Academie. 'Der alte Bach' overlijdt drie jaar later. ■

■ Beluister het *Musikalisches Opfer* door deze code te scannen vanuit de Spotify-app.

